

Bardhyl DEMIRAJ

NË GJURMË TË “MESHARIT” TË GJON BUZUKUT TË DHËNA PËR NJË NJOHJE TË MËHERSHME TË TIJ

*Fallem naddersë t'Arbrit,
ghiacu t'culluam farëmirit
(Chetta Tesoro 1777, § 250)*

1. Qerthulli problematik dhe diskutimi përkatës

Eruditi arbëresh atë Nikollë Keta (= P. Nicolò Chetta) që u formua dhe punoi vite të tëra në Seminarin Italo-Arbëresh të Palermos, po ravijëzon ndërkokë gjithnjë e më bindshëm konturat jo vetëm “të njërsës prej figurave më të rëndësishme të historisë letrare dhe kulturore italo-arbëreshe në shek. XVIII, por është intelektuali që me veprat e tij ka orientuar dhe nxitur studimet në shekujt e mëvonshëm.” Lejohem të huazoj kështu që hyrje të këtij studimi të shkurtër vlerësimin më se të qëlluar të kolegut dhe mikut tim prof. Mateo Mandala (= Matteo Mandalà)¹, i cili mbetet sot për sot biografi më i plotë dhe njohësi më i thelluar i trashëgimisë shkencore dhe letrare të Ketës². Orientues dhe nxitës i këtij shkrimi është gjithsesi një kumtim i çmuar që mundëm ta qëmtojmë gjatë këndimit të thesarit të vyer “Tesoro di Notizie su de’ Macedoni” (1777 – dsh.; 2002), të cilin mjeshtri i madh na e ka lënë trashëgim në dorëshkrim, por që gjeti së fundi drithën fatlume të botimit, falë punës ngulmuese të Xhuzepe Fukarino-s (= Giuseppa Fucarino).

Kumtimi në fjalë fshihet në librin e tretë të “Thesarit”: “Nella Magnagrecia le colonie degl’albani”. Në kreun e katërt të këtij libri, titulluar: “Catalogo delle siciliane famiglie albane”, pos hyrjes së

¹ Chetta 2002 (Introduzione di Matteo Mandalà) f. 9: “Nicolò Chetta, nato a Contessa Entellina nel 1742, non è solo una delle figure più importanti della storia letteraria e culturale italo-albanese del XVIII secolo, ma è l’intellettuale che con le sue opere ha orientato e sollecitato le ricerche nei secoli successivi.”

² Mandalà 2003

thukët (§§ 250-252), autori ynë sython një fjalës onomastik të familjeve arbëreshe që gjëllinin atëbotë në ngulimet e tyre në Sicili. Regjistrimi i këtyre emrave në rendin e zakonshëm alfabetik përvijon gjithsesi vetëm njërin ndër synimet e autorit. Në bashkëvajtje me këtë qëllim, Keta rreket t'i përcjellë lexuesit edhe variante simotra onomastike me shmangje të vogla grafike, që i kish grumbulluar ndërkohë gjatë lëçitjes së burimeve të ndryshme shkrimore, të hershme dhe të vona. Për shumë syresh Keta nuk ngurron të syzojë afëri farefisnore të drejtpërdrejta, të cilat jo rrallë e ndihmojnë të ndërmarrë zbërthimin e strukturës fjalëformuese burimore të njësive onomastike, madje në ndonjë rast ai mëton edhe etimonin e njësive leksikore bazë.

Një qerthull të tillë persiatjesh e përjetojmë më së miri në rubrikën e emrit *Bischitini*³, ku në përputhje me qëllimin e punimit tonë fitojnë interes të veçantë kryesisht dy momente, të cilat po i përcjellim të përkthyera shqip për të ndërmarrë më pas edhe shqyrtimet përkatëse:

A: “*Bischitini*, të cilin Giovio dhe Dominichini e quajnë thjesht *Boschetmio* dhe *Bischetto*, d.m.th. *Bys-Chetto*, i përbërë prej *Bosa* ose *Bossen* apo *Bosna* [...] që do të ishte *busa*, apo *buza* d.m.th. “*buza*”, nga ku edhe kompozita tjetër *Busecco*, *Boschia*, *Buzuku*, ose të jetë “*buzë ujku*”, thënë ndryshe *Bisulca*. [...].”

B: “Në këtë seminar ruhet një dorëshkrim ritual në gjuhën tonë, i transkriptuar prej origjinalit të [Kongregacionit të Shenjtë të – B.D.]

³ Teksti i plotë italisht, i transkriptuar sipas tekstit burimor: “*Bischittini*, che il Giovio, ed il Domenichini la nomaron pure *Boschetmio*, e *Bischetto*, cioè *Bys-Chetto*, composto da *Bosa*, o *Bossen*, o *Bosna*, [vedi §§ - B.D.] 7 92 102 104 131 141 170, che sarebbe *busa*, o *buza*, cioè labbro, onde poi l'altro composta *Busecco*, *Boschia*, *Buzucu*, o sia labbro lupo, altrimenti detto *Bisulka*. Così forse da *Bosa*, e *Dara*, ne fu composto il cognome *Bosdario*, e *Bischetmio* è addiettivato. Al pari di Musacchino presso il medesimo Giovio, che col Guicciardini cel encomiò 104 179 188 192 194 198. Vedi Cresù. Il Cantacuzeno ci nota⁸, che Chrale Dusciano contro dell'imperator Andronico Paleologo spedì una mano di Triballi, de' quali eran duci Bozice (gr. ...), e Stefano. Il Contarini notò⁹, che in Cipri contro di Solimano eravi con Moretto Calabrese e di Candia, Baldissare Boschetto, capitan di Sua Santità con 200 fanti. In questo seminario si conserva un manoscritto rituale di lingua nostra, trascritto dall'originale di propaganda per mons. Zassi, e composto da Donich Buzucu. Il Rodotà per Boschetto di Candia scrisse corrottamente Moschetto. Bishittiini fu capitolante della P. Busicchia della C. Bisulca. (Chetta *Tesoro*, lib. III, kr. IV § 252)

Propagandës prej imzot Zassi-t, dhe i hartuar nga <Donich Buzucu> [...]”

Një lexim sado i shpejtë i copëzave të mësipërme mundëson fillimi si deduktojmë se ato i bashkëlidh me njëra-tjetrën emri i familjes *Buzuku*, i mirënjojohur në analet e kulturës shqiptare dhe të shkencës sonë albanologjike si mbiemri i atij meshtari shqiptar që na la trashëgim librin e parë shqip që njohim deri më sot. Parë nga kjo perspektivë copëzat e përzgjedhura të tekstit fitojnë rëndësi të veçantë, andaj le të ndalemi më hollësisht në secilën syresh.

2. <Buzuku> = *{buzë} + {ujku}

Në copëzën e parë mësojmë se si Keta i përkushtohet përqasjes formale të këtij emri me simotrat e menduara *Busecco* (= lбузекол), *Bosichia* (= лбозикial) e sidomos *Bisulca* (= лбизулка). Gjithashtu ai nuk mungon të shestojë këtu as motivin etimologjik, duke syuar për të gjitha bashkë ndërtimin burimor kompozicional: *{buzë} + {ujku}. Duhet të shtojmë gjithashtu, se ky syzim është për Ketën një argument shtojcë që tumir zbërthimin e strukturës fjalëformuese dhe analizën etimologjike të emrit *Bischitini* (= лбискитинил), i cili – sipas tij – së bashku me simotrat e menduara *Boschetmio* (= лбоскетмюл) dhe *Bischetto* (= лбискетол) lejon të zbërthehet në strukturën e përbashkët kompozicionale *Bys-Chetto*, ndërsa vetë gjymtyra e parë *Bys-* përqaset më tej me emrat *Bosa* (= лбозал), *Bossen* (= лбосенл) dhe *Bosna* (= лбоснал), duke u bashkëlidhur më pas kështu të gjithë me njësinë e thjeshtë leksikore *busa* (= лбузал) ose *buza* “(it.) labbro”.

Pa dashur të ndalemi gjatë e të shtjellojmë më tej se sa e qëlluar do të mund të jetë përqasja e dy strukturave kompozicionale të mësipërme, lidhur me gjymtyrën e parë {buzë}⁴, për rastin tonë mund të pohojmë me të drejtë se vetë zbërthimi i strukturës fjalëformuese dhe interpretimi etimologjik i emrit *Buzuku* e bashkon Ketën me shumicën e filologëve dhe të albanologëve të kohës sonë që mëtojnë

⁴ Me këtë fjalë shpjegon Keta në të njëtin paragraf edhe emra të tjera, khs.: „*Budeu, e Buzeu*, per noi labbro nero [...] Il Giovio ci encomiò i cavalieri *Labaro, Buseo, e Barbatio*. [...] *Buzeo* 201 *Busiki* fu capitolante nella Contessa.”

gjithashtu formimin zanafillës kompozicional *{buzë}+{ujku}⁵. Gjithsesi Keta meriton tash të radhitet pa kurrfarë hezitimi në vendin e parë sa i përket përsiatjes dhe historikut së kësaj teze.

3. Autori <Donich Buzuku> dhe “Rituali” i tij

Në analet e historisë së albanologjisë emri i familjes *Buzuku* citohet gjithherë si mbiemri i Gjonit, birit të Bdekës⁶, si i pari autor i njohur në historinë e librit shqip. A bëhet fjalë në “Thesarin” e Ketës pikërisht për Gjon Buzukun? Një pyetje kjo më se e motivuar, kur përcjellim copëzën e dytë të tekstit, në të cilën Keta ynë përmend emrin e një shkrimtari të quajtur <Donich> që paska shkruar, “në gjuhën tonë”, e që bart, ndoshta jo më kot, pikërisht mbiemrin *Buzuku*. Dyshimndjellës mbetet gjithsesi emri krejt i pazakonshëm <Donich>, i cili të kujton më fort një paraqitje të latinizuar të një grafie të mundshme sllave, përkatësisht të një mbiemri sllav (/të sllavizuar)⁷. Një shpjegim të mëtejshëm kërkon gjithashtu edhe kumtimi i Ketës mbi një kopje “dorëshkrimi ritual” që ruhej atëbotë në ambientet e Seminarit Italo-Arbëresh të Palermos.

Sa i përket çështjes së emrit <Donich>, jemi më se të vetëdijshtëm që – në pamundësi të verifikimit të kësaj grafie në dorëshkrimin original të “Thesarit” e aq më pak në kopjen e shumëdëshiruar “të dorëshkrimi ritual” – çdo shpjegim, qoftë edhe në ndonjë detaj, vështirë se i kapërcen sot për sot caqet e hipotezës. Duke ecur gjithherë në këtë hulli, mendojmë se Keta duhet të ketë njohur dhe lëçitur atëbotë pikërisht një kopje në dorëshkrim, marrë prej “Mesharit” të Gjon Buzukut. Parë nga kjo perspektivë, grafia “sllave” <Donich> rezulton më fort si shformëzim i grafisë autentike <Donich> që lexojmë në tekstin burimor të “Mesharit”, e cila s’është gjë tjetër veçse titulli i meshtarit katolik: *Dom*, ashtu siç na e kumton vetë Gjoni Buzuku që në rreshtin e parë të pasthënies së “Mesharit”, khs.:

⁵ Shih në mënyrë të detajuar Çabej 1968 I 17vv.; SE II 404v. me një bibliografi shteruese të studimeve të deriatëhershme.

⁶ Shih ndër të tjerë Çabej *loc. lit.*

⁷ I tillë paraqitet p.sh. në shkrimet e kohës edhe mbiemri i Gjon P. Nikollë Kazazit, khs. Johannes B. Niccolouich Casasi. Shih më hollësishët Demiraj 2006 31vv.

<8 Donih ħoni biri hi bdech Bueuchut>

|U Doni Gjoni, biri i Bdek Buzukut|

Në këtë rast mbetet për t'u verifikuar më tej, nëse shtimi i panevojshëm i shkronjës <c> tek emri <Donich> në "Thesarin" e Ketës, është një lapsus i përfthuar ose prej vetë Ketës, ose gjatë transkriptimit të dorëshkrimit të tij, ashtu siç e lexojmë sot në versionin e botuar (Chetta 2002 506). Si opzioni i fundit mabetet edhe mundësia e një lapsusi të përfthuar në dorëshkrimin burimor, të cilin Keta e paska kaluar dikur në duart e tij.

Argumentin tonë në të mirë të mendimit, që autorin ynë <Donich Buzucu> duhet të jetë pikërisht Dom Gjon Buzuku, shkruesi i parë i letrave shqipe, nuk e rëndon aspak emërtimi i tekstit burimor të Buzukut si "Ritual" (= <manoscritto rituale>) prej vetë Ketës. Pa dashur të ndalemi më gjatë në këtë çështje, po përmendim këtu shkurt që shumëkush që njeh sado përciptas historikun e "Mesharit" të Buzukut, ka mësuar ndërkohë se emërtimi i tij si "Meshar" është krejt fiktiv, përkatesisht që ky emërtim përvijon traditën në shkencën tonë filologjike, e cila deri sot njeh Gjon P. Nikollë Kazazin si "zbuluesin" dhe pagëzuesin e librit të Buzukut si "Meshar". Sigurisht që traktati i Buzukut merr në pjesën më të vëllimshme të tij tiparet e një meshari, por në të nuk mungojnë kurrsesi pjesët katekistike e aq me pak ato të ritualit romak⁸.

4. Dorëshkrimi i "Ritualit" dhe autorin i tij

Përderisa Keta dorëshkrimin shqip që kish kaluar nëpër duar nuk e quan "Meshar" por "Ritual", këtë pohim mund të sjellim fare mirë si

⁸ Khs., ndër të tjera, hyrjen e letrës: "Esemplare l di una memoria antichissima albanese che si trova nel fine di un antichissimo Messale Albanese l e per l'antichità tutto già stracciato, il quale l si conserva nella Libreria del Ven: Collegio della Propaganda in Roma. l È stampato in caratteri come Gotici: con le lettere che l sono proprie dell' idioma Albanese nella l maniera che sono qui espresse l con ogni fedeltà."; më tej "Nell'istesso eran molte altre cose. Tutto ciò che si contiene nel catechismo, nell'i Rituali, le hore, li vespri, sette salmi penitenziali, & con altre cose. Delle quali una l si mette in questione il modo che havevano alhora di fare il matrimonio e di celebrare l avanti il sacerdote." Shih më hollësisht Mandalà 1994; Demiraj 2005 47vv.

argument që do të kundërshtonte një supozim të mundshëm se mos ndoshta edhe në këtë rast kemi të bëjmë me letrën e mirënjojur të Gjon P. Nikollë Kazazit dërguar Gjergj Guxetës (= Giorgio Guzzetta), apostullit të arbëreshëve të Sicilisë në vitin 1743, ku janë kopjuar nga teksti burimor pasthënia dhe rituali i celebimit të martesës në kishë (Demiraj 2005 47v.). Në këtë kuadër është më se domethënës vetë emri i shkruesit të dorëshkrimit, të cilin Keta e përmend me titullin ipeshkëvor imzot Zasi. Bëhet fjalë pa dyshim këtu për imzot Filoteo Zasin (= monsignor Philoteo Zassi – 20.01.1654 - 24.07.1726), i mirënjojur në analet e historisë së Urdhërit Bazilian: a) më parë – që nënëntor 1668 – si murg në manasitirin bazilian të Munxifit (= Mezzojuso) në Sicili; b) më pas – 1693 - 1715 – në misionin papnor në provincën kishtare të Himarës, fillimisht si misionar i thjeshtë e shoqërues i imzot Nilo Catalano-s dhe më vonë si vikar apostolik i Himarës e arqipeshkëv i Durrësit; c) duke i kaluar vitet e fundit të jetës – 1716 - 1726 – pranë Kolegjit të Shën Vasilit në Romë, pikërisht në kishën e këtij kolegji si zëvendës i Imzot Onofrio Costantini-t⁹.

5. Përfundim

Jo vetëm dorëshkrimi në fjalë, por edhe rrrethanat e njojjes e të kopjimit të tekstit burimor, i cili duhet të ketë qenë – përse jo! – “Meshari” i Gjon Buzukut, hapin një dritare të re në historinë e librit të parë shqip që njohim deri më sot, meqë parësinë në zbulimin e tij jemi të detyruar t’ia përcjellim tash me nderim klerikut arbëresh imzot Filoteo Zasit, ndërsa vetë kohën e këtij zbulimi duhet ta shtyjmë më thellë, pikërisht në një periudhë, kur Zasi ynë gëzonte në Romë vitet e fundit të jetës së tij. Sigurisht që për këtë dhuratë informative i mbetemi mirënjohës farëmirit Keta, i cili na la trashëgim një “Thesar”, që ruan sot e gjithë ditën funksion orientues dhe nxitës në kërkimet e mëtejshme filologjike.

⁹ Nilo Borgia (sidomos 1942 38vv.; 45vv.; 63vv.) mbetet sot për sot biografi më i plotë dhe më i thelluar si i imzot Filoteo Zasit, ashtu edhe i imzot Nilo Catalano-s, që njihet në historinë e albanologjisë si autor i një gramatike shqipe si edhe i një fjalori të vëllimshëm shqip – italisht, të cilët për fat të keq konsiderohen ende të humbur.

Bibliografi

Altimari, Francesco

Studi linguistici arbëreshë, nr. 12 i serisë "Radhonjtë e zjarrit" 1988

Bartl, Peter

Zur Topographie und Geschichte der Landschaft Himara in Südalbanien, në: Münchener Zeitschrift für Balkankunde, Bd. 7.-8., München 1991 311-354

Borgia, Nilo

- *La missione dei monaci basiliani d'Italia in Albania*, në: "Roma e l'Oriente" 3 [1913] (5) 97 – 117, 159-166
- *La missione dei monaci basiliani d'Italia in Albania*, në: "Roma e l'Oriente" 3 [1913] (6) 209 – 231
- *Contributo alla storia del rito greco in Italia*, në: "Roma e l'Oriente", 4 [1914] (7) 272-285; 340 – 352
- *I monaci basiliani d'italia in Albania. Appunti di storia missionanaria (Secoli XVI-XVIII). Periodo secondo*, Roma 1942

Chetta, Nicolò (= Nikollë Keta)

Tesoro di Notizie de' Macedoni. (1777 – ms.). *Introduzione di Matteo Mandala. Trascrizione di Giuseppa Fucarino*; Contessa Entellina 2002

Crispi, Giuseppe (= Sepë Krispi)

- *Memorie storiche di talune costumanze appartenenti alle Colonie Albanesi di Sicilia*, Palermo 1853.

Çabej, Eqrem

- "Meshari" i Gjon Buzukut (1555). Botim kritik; bl. I, Tiranë 1968
- *Studime etimologjike në fushë të shqipes*, bl. II: A-B, Tiranë 1976

Demiraj, Bardhyl

- *Viti i zbulimit të 'Mesharit' të Buzukut dhe ndonjë çështje që lidhet me të*, në: "βίβλος" 26 [2005] 47 – 53
- *Zef Skiroi në kulturen e shkrimit shqip të shek. XVIII*; "Studime" 12 [2005] 52 – 67
- *Gjon P. Nikollë Kazazi dhe "Doktrina" e tij*; Prishtinë 2006

Mandalà, Matteo (= Mateo Mandala)

- *La lettera inedita (1740) di Mons. Nicola Kazazi a P. Giorgio Guzzetta*, në: "βίβλος" 1994
- *Nicolò Chetta; Nel bicentenario (1803-2003)*, Palermo 2003
- *Luca Matranga, E Mbsuame e krështerë (a cura di Matteo Mandala)*, në serinë: "Albanica", nr. 21, Caltanissetta 2004

Petrotta, Gaetano

- *Studi di storia della letteratura albanese. Popolo lingua e letteratura albanese*, Palermo 1931.

Rrota, P. Justin

- *Monumenti mā i vjetri i Giâhës Shqype. D. Gjon Buzuku (1555)*. Shkodër 1930.

Rodotà, Pompilio

- *Dell'origine, progresso, e stato presente del rito greco in Italia osservato dai greci, monaci basiliani, e albanesi*, vol. III, Roma 1758

Schirò, Giuseppe

- *Opere* (a cura di Matteo Mandalà), vol.VIII: Saggi; Catanzaro 1997

Schirò, Paolo

- *Më i Vjetëri Shkronjës Shqiptar i Njohur; 1555*, në: "Dielli" Boston, 18 mars 1910, nr. 51, f. 1.

- & Petrotta, Gaetano: *Il più antico testo di Lingua Albanese*, në: "Rivista indo – greco - italica di filologia – lingua – antichità", 16 [1932] 44vv.

Sciambra, Matteo

- *Paolo Maria Parrino, scrittore siculo-albanese*, në: „Shëjzat (le plejadi)“ 11 [1967] (1-4) 134-156, 281-301, 393-434.

- *Wörterbuch des Christentums*, Gütersloh – Düsseldorf 2001